

Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme

Vincent van Rossem

Inleiding

Hoewel Giovanni Fanelli in 1968 met *Architettura Moderna in Olanda 1900-1940* een voor die tijd ruimhartige keuze had gemaakt, domineerde ook in zijn pionierswerk het modernisme.¹ De Amsterdamse School, J.F. Staal en W.M. Dudok kregen aandacht, maar de grote lijn was toch H.P. Berlage en het functionalisme. Dit beeld van de bouwkunst in de twintigste eeuw was al in 1941 vastgelegd door Sigfried Giedion in zijn befaamde *Space, Time and Architecture*. Henry-Russell Hitchcock heeft geprobeerd nuances aan te brengen met zijn handboek *Architecture Nineteenth & Twentieth Centuries*, dat in 1958 verscheen, maar zijn overzicht was beduidend minder toegankelijk voor de gemiddelde lezer dan het boek van Giedion. Zo verdween een groot deel van de historische werkelijkheid uit de architectuurgeschiedenis. Ook in Nederland.

Door de eenzijdige definitie van moderne architectuur werd het onmogelijk om tal van moderne gebouwen als zodanig te herkennen. De Amsterdamse Bijenkorf, om maar een voorbeeld te noemen, was een heel modern warenhuis, voltooid in 1913, maar het gebouw schittert door afwezigheid in *Architettura Moderna*. Ook talloze Amsterdamse kantoorgebouwen zijn op deze wijze onttrokken aan het blikveld van architectuurhistorici. De banvloek die Berlage in 1900 had uitgesproken over de neostijlen heeft de toonaangevende architecten van de negentiende eeuw lange tijd onzichtbaar gemaakt. In feite ontstond een volledig vertekend beeld van de Nederlandse bouwkunst in de negentiende en de twintigste eeuw.

Inmiddels heeft P.J.H. Cuypers een werkelijk grandioze comeback gemaakt en ook over andere negentiende-eeuwse architecten wordt gepubliceerd. Maar er is nog veel werk te doen om enig reliëf aan te brengen. Met name het begin van de twintigste eeuw is een duistere periode. Of beter geformuleerd: de Beurs van Berlage verspreidt hier nog altijd een profetisch licht, waardoor het lijkt alsof een nieuw hoofdstuk was aangebroken in de hoofdstedelijke architectuur. Niets was echter minder waar. De Bijenkorf is in het bovenstaande reeds genoemd, en aan het Beursplein staat nog een gebouw dat helemaal niet past in het officiële verhaal over moderne architectuur in Nederland: de Effectenbeurs van Jos. Cuypers, ook voltooid in 1913. In feite was 1913 een rampjaar voor modern gezinde architecten.² Het is niet moeilijk om nog

honderden andere voorbeelden te noemen. Dankzij het Monumenten Selectie Project zijn vele van deze ontwerpen, met name moderne kantoorgebouwen, zij het niet in de geest van Fanelli, op de rijksmonumentenlijst geplaatst.³ Een groot aantal minder prominente bouwwerken is vervolgens tot gemeentelijk monument verklaard.⁴

De vraag rijst wat er eigenlijk aan de hand was in Amsterdam. De Beurs van Berlage werd in kleine kring bewonderd, maar het was voor velen, onder wie belangrijke opdrachtgevers, een volkomen onbegrijpelijk gebouw. In de financiële wereld had men een uitgesproken voorkeur voor classicistische vormentaal. Ook kunstenaars, intellectuelen en het Amsterdamse patriciaat waren niet vernieuwingsgezind. Men had de modernisering van de stad sinds de opening van het Noordzeekanaal in 1876 met toenemende wrevel aangezien en rond 1900 was de maat vol.

Amsterdam rond 1900

De nieuwe eeuw begon in de hoofdstad met een eclatante nederlaag voor de profeten van de vooruitgang. Het plan van het gemeentebestuur om de Reguliersgracht te dempen ten behoeve van de aanleg van een tramlijn stuitte op breed verzet onder de burgerij. De kunstenaar Jan Veth roerde in oktober 1901 de trom met zijn lezing *Stedenschennis* en al snel bleek dat hij niet alleen stond.⁵ Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap richtte zich met een adres tot de gemeenteraad, de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae* liet van zich horen en ook het Genootschap *Amstelodamum*, opgericht in april 1900, leverde een bijdrage aan deze deftige vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid.

De Reguliersgracht bestaat gelukkig nog, maar de actie van Veth kon natuurlijk geen einde maken aan de voortgaande vernieuwing van het stedelijk bouwwerk. Voor de nieuwe kantoorgebouwen aan de grachten moesten oude grachtenhuizen wijken en met de Woningwet van 1901 kreeg het gemeentebestuur de mogelijkheid, en misschien zelfs de plicht, om actief aan 'krotopruiming' te doen. De zogenoemde krotten waren uitgewoonde huizen uit de zeventiende en de achttiende eeuw, doorgaans voorzien van fraaie gevelbekroningen. Soms, maar lang niet altijd, waren deze oude huizen ook bouwvallig. De Woningwet had geen oog voor wat wij tegen-

woordig monumentale waarden noemen en het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht aarzelde niet om de wet toe te passen: woningen werden onbewoonbaar verklaard.⁶ Oudere lezers kunnen zich dat bordje op de gevel misschien nog herinneren.

De ijver van de volkshuisvesters richtte al snel grote schade aan en huisjesmelkers begrepen ook wel dat een nieuw tijdperk was aangebroken, vaak namen ze zelf initiatief tot nieuwbouw. Zo verdween in rap tempo een groot deel van het stedelijk bouwwerk in de puinschuit, inclusief het beeldhouwwerk in zandsteen dat de gevels bekroonde. Deze aanslag op de oude stad werd al in 1909 gesignaleerd door het Genootschap Amstelodamum. Men richtte zich met een schrijven tot J.W.C. Tellegen, de eerste directeur van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, om te wijzen op de teloorgang van het erfgoed. De NV Stadsherstel bestond toen nog niet en de mogelijkheden, zowel technisch als financieel, om dergelijke 'krotten' te behouden waren non-existent. Amstelodamum drong erop aan om bij sloop in elk geval de gebeeldhouwde gevelbekroningen te documenteren of veilig te stellen. Tellegen was geen doorsnee ambtenaar, daarom werd hij ook burgemeester van Amsterdam in 1915, en gaf zijn inspecteurs op 26 april 1909 een instructie, een 'aanschrijving aan het personeel'. Hij steunde het initiatief van het genootschap en gaf opdracht om bedreigde "onderdelen van kunst- of althans historische waarde" te melden, "schriftelijk of per telefoon", bij de architect G. van Arkel, die Amstelodamum vertegenwoordigde. Van Arkel was een bekende Amsterdamse architect met grote belangstelling voor het erfgoed.

Op 21 maart 1911 volgde een nieuwe instructie. "Hier ter stede", aldus Tellegen, "heeft zich gevormd eene commissie zich noemende *De Commissie voor het Stadsschoon* wier doel o.m. is door tekeningen en fotografiën een beeld te bewaren van merkwaardige of mooie perceelen, perceelsgedeelten of interieurs wanneer deze door slooping of verbouwing verloren zullen gaan". De inspecteurs kregen opdracht om dergelijke gevallen te melden aan Jan de Meijer. Zijn restauratie van het Huis aan de drie grachten, waarbij het historische huis ingrijpend werd gereconstrueerd, had in 1909 de toon gezet voor veel toekomstige restauraties in Amsterdam.⁷

De Commissie voor het Stadsschoon

In *Architectura* van 18 maart 1911 stond een korte mededeling over het ontstaan van de commissie. Op initiatief van het Genootschap Amstelodamum waren afgevaardigden van een aantal verenigingen bijeen gekomen "in het belang van het stadsschoon". Vertegenwoordigd waren: het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de Maatschappij ter Bevordering van Bouwkunst, de kunstenaarsvereniging Sint Lucas, de architectenvereniging *Architectura et Amicitia*, de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*, de Katholieke Kunstkring 'De Violier', en, uiteraard, Amstelodamum. De doelstelling, was om in nauwe samenwerking met Bouw- en Woningtoezicht te redden wat er te redden viel, zoals Tellegen enkele dagen later aan zijn personeel schreef, maar in *Architectura*

volgde een belangrijke toevoeging. "De commissie", aldus de mededeling in het vakblad, "zal zich hiertoe intusschen niet beperken, maar ook invloed trachten te krijgen op de uitvoering van nieuwe werken, zonder daarbij echter op het terrein te komen van de reeds bestaande Stedelijke Schoonheidscommissie".⁸

Er was een goede reden om het werkerterrein van de Schoonheidscommissie zorgvuldig te mijden. Deze commissie werd namelijk door de architectenverenigingen beschouwd als een essentieel instrument in de strijd om werkgelegenheid. Ontwerpen die niet gemaakt waren door gediplomeerde architecten, van de Academie voor Bouwkunst of uit Delft, keurde men systematisch af. Vele bouwwerken werden toen nog ontworpen door eenvoudige bouwkundigen, metselaars en timmerlui, zoals eeuwenlang de praktijk was geweest. De gediplomeerde architecten spraken in dit verband van 'onbevoegden' en streefden ernaar om een einde te maken aan het bestaan van deze concurrerende beroepsgroep. Het werkerterrein van de Stedelijke Schoonheidscommissie was echter beperkt tot bouwterreinen die door de gemeente verkocht werden of in erfpacht uitgegeven. Althans na 1914, daarvoor waren de bevoegdheden van de commissie beperkt tot de deftige buurt rond het Museumplein. Pas na 1924 zou de commissie alle bouwaanvragen in de stad gaan beoordelen.⁹

In de oude binnenstad, waar de grond overwegend in particulier eigendom was, had de Schoonheidscommissie dus niet veel werk, maar het voornemen van de Commissie voor het Stadsschoon om de 'onbevoegden' te gaan assisteren bij hun werk, in goed overleg, geheel gratis en in het belang van het stadsbeeld, viel toch in slechte aarde. De architectenverenigingen wensten niet meer officieel vertegenwoordigd te zijn in de door Amstelodamum geconstitueerde commissie. Zij voorzagen, met vooruitziende blik, zo kan achteraf vastgesteld worden, dat het bestaan van de 'onbevoegden' met de adviezen van bekwame architecten nog langer zou voortduren. Er ontstond een gangbare en acceptabele oplossing voor nieuwe woningbouw in de binnenstad, die de Schoonheidscommissie na 1924 niet meer met goed fatsoen kon afkeuren. Deze moderne architectuur was zo goed als onzichtbaar, en heeft daarom ook geen plaats gekregen in de architectuurgeschiedenis van de twintigste eeuw.

De geschiedenis van de Commissie voor het Stadsschoon moet nog geschreven worden. In het Amsterdamse Stadsarchief wordt enig archiefmateriaal bewaard. Er heeft ooit een omvangrijk archief bestaan, met tekeningen, foto's, en andere documentatie, maar of en waar dit materiaal wordt bewaard is vooralsnog onbekend. J.P. Mieras beschreef in het *Bouwkundig Weekblad* van 1917 een "tentoonstelling van fotografiën en tekeningen uit het werkarchief" van de commissie.¹⁰ De foto's worden niet vermeld in de inventaris van het Stadsarchief.

Het eerste jaarverslag, over 1915, geeft een goed beeld van de werkzaamheden. Op 10 februari 1914 werden statuten en een huishoudelijk reglement vastgesteld. De weigering van de architectenverenigingen om officieel leden af te vaardigen kon omzeild worden met 'vrije leden'. Verschillende architec-

ten waren bereid om op die wijze bij te dragen aan het werk van de commissie. Jan de Meijer participeerde in het dagelijks bestuur, G. van Arkel, K.P.C. de Bazel, J.C. van Epen, J.W. Hanrath, A.J. Joling en B.J. Ouëndag waren lid. Bepaald geen kinderachtig gezelschap.

Het verslag meldt dat Bouw- en Woningtoezicht 167 'slooppingen' rapporteerde. Na onderzoek ter plaatse werd in 13 gevallen actie ondernomen door de commissie. De resultaten waren niet bemoedigend, maar het was toch een begin. Een belangrijk begin zelfs. Men kon niet voorkomen dat de gevel van Keizersgracht 328 uit 1642, "een eenvoudig type van Vingboons-stijl", werd vervangen door een modieus geval. Het huis bleef ongewijzigd. Waterlooplein 90 en 92, gebouwd door "Zonen van het Oude Volk" in 5420 (1657), werden afgebroken. De schade aan Amstelveld 21 kon beperkt worden. De eigenaar van Herengracht 59, uit 1659, bleek bereid om af te zien van het plan om een nieuwe gevel te bouwen. Het huis behoort tot de eerste aankopen van de Vereniging Hendrick de Keyser. Rokin 2, 6 en 90 verdwenen uit het stadsbeeld, net als Begijnhof 30 en 31 en Overtoom 595. De nieuwbouwplannen voor Noordermarkt 35 en 36 konden verbeterd worden, maar het kwam niet tot uitvoering. Over Prinsengracht 749 en Dijkstraat 2 was de commissie nog in onderhandeling. Prinsengracht 749 zou in de jaren vijftig "in oude trant" herbouwd worden. Dijkstraat 2 bestaat niet meer. Zelfs het adres is van de kaart geveegd.

De 'Van Houten panden'

Het meest opmerkelijk van de 'gevallen' die de Commissie voor het Stadsschoon in 1915 behandelde, is echter Haarlemmerdijk 142. Hier verrees het prototype van een noodgreep die later nog veel meer toegepast zou worden. Na lang aandringen waren de opdrachtgever en zijn ontwerper bereid om de bouwaanvraag, gedateerd 16 augustus 1915, aan te passen. De eerste aanzet daartoe werd gegeven door E. van Houten, adjunct-inspecteur Bouw- en Woningtoezicht. Op 22 september noteerde hij: "Er was nog geen werk van gemaakt de oude gevel te behouden. Door mij hiervoor bij den eigenaar aangedrongen". Hij informeerde ook de Commissie. "Met zeer veel moeite", aldus het jaarverslag, "is hier een gedeeltelijk succes bereikt. De topgevel is namelijk behouden, er zijn verschillende wijzigingen in het door onbevoegde handen gemaakte ontwerp door den eigenaar en den bouwkundige aanvaard. Hierbij zijn wij in de gelegenheid geweest, op te merken hoe door tactisch optreden het inzicht van den leek kan worden gewijzigd, en enig architectonisch begrip hem kan worden bijgebracht. Elk succes op dit gebied, hoe klein ook, is daarom verheugend".

Het ligt voor de hand dat Jan de Meijer als bezoldigd secretaris van het dagelijks bestuur de nodige tijd aan dit geval heeft besteed. In het jaarverslag wordt uitdrukkelijk gesteld: "de Commissie kan niet optreden als architect, dus zelf niet ontwerpen", maar De Meijer kon natuurlijk ook mondeling ontwerpen. Het advies om de oorspronkelijke Lodewijk XIV halsgevel te reconstrueren is duidelijk. Ook kreeg de ontwer-

Afb. 1. P.A.J. Scheelbeek, twee ontwerpen voor Haarlemmerdijk 142, 1915. Links Plan A

per, P.A.J. Scheelbeek, een bekende 'onbevoegde', de raad om een andere baksteen te kiezen: niet een hardgele nageperste steen maar een goed kleurige waalsteen. Liever nog had de Commissie een Leidsche of Utrechtsche steen gezien, maar dat was waarschijnlijk te duur. Ook details werden gewijzigd. De sierlatten moesten plaats maken voor eenvoudige gemetselde strekken, en de brede vensteropeningen met Franse balkons op de middenas verdwenen. De opdrachtgever voelde niets voor het gewijzigde ontwerp. "Eigenaar verlangt plan A", vermeldt de achterzijde van de tekening (afb. 1). Vervolgens is een compromis tot stand gekomen, de Franse balkons zijn uitgevoerd, maar De Meijer heeft toch in veel opzichten zijn zin gekregen. De eigentijdse pui van de parterre beschouwde hij waarschijnlijk als een onvermijdelijk kwaad. De ironie van de geschiedenis wil dat de balkons later verwijderd zijn. Dat was waarschijnlijk goedkoper dan herstel.

De krotopruiming in de binnenstad werd met harde hand voortgezet en zo kwamen er meer en meer toppen beschikbaar. Toch duurde het enige tijd voordat het voorbeeld van Haarlemmerdijk 142 populair werd. Dit had waarschijnlijk te maken met het beleid van de Schoonheidscommissie. Vanaf 1924 oordeel-

Afb. 2. Egelantiersgracht 191-193-195, ongedateerd, vermoedelijk 1931 (foto E. van Houten)

de men over alle bouwaanvragen in de binnenstad. De Commissie voor het Stadsschoon fuseerde toen met de Schoonheidscommissie en kon dus een zekere dwang uitoefenen om het ver- en herplaatsen van toppen te bevorderen. De samenstelling van de Schoonheidscommissie kreeg ook een meer behoudend karakter. Jan de Meijer en Jan Gratama werden in 1933 door het avant-garde tijdschrift *de 8 en Opbouw* genoemd als de geestelijke vaders van een reactionair architectuurbeleid.¹¹ Maar ook voor andere leden was het moeilijk, zo niet onmogelijk, om het herplaatsen van toppen af te keuren. Dat radicale standpunt werd alleen ingenomen door de hardcore modernisten die in 'de 8' verenigd waren, zij weigerden consequent om "uitsluitend met lippenstift en poederdoos te werken", zoals Ben Merkelbach het uitdrukte.¹²

De nieuwe koers van de Schoonheidscommissie werd manifest in 1930 toen het ontwerp voor de Arbeiderspers aan het Hekelveld werd afgekeurd. J.W.E. Buys en Joan B. Lürssen hadden een min of meer modernistisch plan gemaakt. De Commissie was van mening dat "een gebouw van zóó uitgesproken rationalistische allure een dissonant zou betekenen in de atmosfeer van Amsterdam". Alleen J.F. Staal had geen

bezwaar. Het advies werd niet overgenomen door het gemeentebestuur.¹³ Tegelijkertijd startte een actief beleid om meer oude toppen te herplaatsen. Van Houten, inmiddels bevorderd tot hoofdinspecteur, speelde hierbij een sleutelrol. In zijn bijdrage aan de 'Heemschutserie', getiteld *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, memoreert Van Houten dat het eerste succes van deze campagne voltooid werd in 1933: Lauriersgracht 62, hoek Eerste Laurierdwarsstraat.¹⁴ De voorbereiding: onbewoonbaarverklaring, sloop, nieuwbouwplannen, moet dus jaren eerder van start zijn gegaan. Bovendien kwam vrijwel tegelijkertijd ook andere nieuwbouw met oude toppen gereed. Het tijdschrift *de 8 en Opbouw* signaleerde begin 1933 nog twee voorbeelden: aan de Reguliersgracht en op de hoek van de Korte en de Lange Houtstraat. Beide Houtstraten zijn reeds lang verdwenen, net als de Haarlemmerhouttuinen en een deel van het Haarlemmerplein, maar Reguliersgracht 16 bestaat nog. "Gij zoudt het niet willen geloven", schamperde de Amsterdamse avant-garde, "maar achter deze nieuwantieke gevel schuilt een staalskeletje".¹⁵ De bouwvergunning voor Egelantiersgracht 191-195 was al verleend in december 1931 (afb. 2 en 3).

Afb. 3. Egelantiersgracht 191-193-195, ongedateerd, vermoedelijk 1933 (foto E. van Houten)

Schriftelijk bewijs is vooralsnog niet voorhanden, maar Jan de Meijer moet rond 1930 initiatief hebben genomen, wellicht in overleg met collega's in de Schoonheidscommissie, om het streven van de Commissie voor het Stadsschoon nieuw leven in te blazen. Van Houten hield lijsten bij van beschikbare toppen en onderhandelde met de eigenaren van onbewoonbaar verklaarde woningen. "Meestal", zo schrijft hij in *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, blijven de toppen op de plaats waar ze behoren, evenals de gevelsteenen. "De stedelijke schoonheidscommissie verleent hiervoor krachtige hulp en medewerking".¹⁶ Dit laatste was natuurlijk essentieel. Van Houten kon opdrachtgevers garanderen dat nieuwbouwpennen met een oude top zonder enig probleem goedgekeurd zouden worden. Om allerlei redenen van praktische aard moesten toch ook vele toppen verplaatst worden, maar dat was voor de Commissie evenmin een reden om kritisch te zijn.

Het lukte Van Houten niet altijd om een top bij sloop en nieuwbouw te herplaatsen. Soms was daar geen aanleiding toe, omdat de top van het onbewoonbaar verklaarde bouwwerk reeds lang verdwenen was, en opdrachtgevers konden natuurlijk niet verplicht worden om een top te herplaatsen. Zo ontstond een standaardformule voor moderne woningbouw in de binnenstad zonder oude top. Ook die ontwerpen vond de Schoonheidscommissie heel aanvaardbaar. J.H. Scheerboom was een meester in dit genre, zij het ook 'onbevoegd'. Egelantiersgracht 191-195, een vroeg voorbeeld van nieuwbouw

met oude toppen was van zijn hand, maar hij ontwierp ook nieuwbouw zonder toppen, zoals de nieuwe hoek van de Palmgracht en de Brouwersgracht, min of meer overeenkomstig het gesloopte monument. Westerstraat 111-117, een groot blok woningen met winkels uit 1938, is ook een goed voorbeeld, het vormt een markant ensemble met de tegenoverliggende straathoek aan de Eerste Anjeliërsdwarsstraat van J. Dunnebier, die overigens wel 'bevoegd' was.

Scheerboom bouwde ook Noordermarkt 35-36, in een gevelwand die bij uitstek getuigt van praktische zorg voor het stadsschoon (afb. 4). Het ontwerp van Scheerboom uit 1935, met twee tuitgevels, is neutraal en beschaafd. Jan de Meijer had twintig jaar eerder al aandacht besteed aan deze locatie en het nieuwe bouwplan kon hem blijkbaar wel bekoren. De rijksmonumenten op beide hoeken zijn aardig maar bepaald niet bijzonder. De negentiende-eeuwse gevel naast de linkerhoek mag banaal genoemd worden, storend is deze eenvoudige architectuur echter nooit. Van Houten heeft eind jaren dertig een bijdrage geleverd aan de modernisering van deze gevelwand door de feestelijke top uit 1727 rechts van de gevel uit de negentiende eeuw te herplaatsen (afb. 5 en 6). Hoewel de ramen anders suggereren, kon hij natuurlijk niet voorkomen dat de verdiepinghoogten gestandaardiseerd werden. Het moderne kozijnhout was eveneens onvermijdelijk. Tegelijkertijd werd ook het belendende bouwwerk vernieuwd, het gaat in feite om één ontwerp, en het is evident dat het oorspronkelijke beeld op aandringen van Van Houten zo goed mogelijk in stand werd gehouden. Men kan kritisch zijn, maar dit was stadsvernieuwing op een niveau dat later nooit meer geëvenaard is.

Eelke van Houten (1872-1970) was een gedreven ambtenaar. Het juiste aantal 'Van Houten panden' is onbekend. Er bestaan verschillende lijsten die uiteenlopende aantallen noemen. Het Amsterdamse Bureau Monumenten & Archeologie heeft kort geleden een inventarisatie gemaakt en telde 205 resterende exemplaren. Van Houten deed echter meer dan toppen her- en verplaatsen. Hij was actief in de Bond Heemschut en in de Vereniging Amstelodamum, ook deed hij onderzoek naar oude gebouwen en publiceerde daarover. Zijn bekendste wapenfeit was de heruitgave in 1922 van het Grachtenboek van Caspar Philips uit 1768-1771, door hem voorzien van een uitvoerige inleiding.¹⁷ Op 6 januari 1970 gaf het *Algemeen Handelsblad* een bondige maar treffende samenvatting van zijn verdiensten voor Amsterdam: "Met de heer Van Houten is een van de pioniers, die zich beijerden voor het behoud en het bevorderen van stadsschoon heengegaan" (afb. 7 en 8).

Van Houten stond niet alleen. Hij werd voorafgegaan door een eerdere generatie pioniers, onder wie natuurlijk Victor de Steurs, de ware pionier, maar ook architecten als G. van Arkel en A.W. Weissman.¹⁸ Zijn collega C. Visser bij het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht zette zich ook in voor het behoud van het stadsschoon. Visser heeft veel werk gedaan voor de Vereniging Hendrick de Keyser. De architect A.A. Kok restaureerde in Amsterdam en speelde een toonaangevende rol in de Bond Heemschut. Aan Jan de Meijer is in het bovenstaande al aandacht besteed. Mede onder zijn invloed

Afb. 4. Noordermarkt 34-43 (nummering gaat van rechts naar links), omstreeks 2000 (foto auteur)

koos de Schoonheidscommissie gedurende de jaren dertig voor een uitgesproken behoudzuchtige koers in de binnenstad. Een koers waarvoor overigens al in 1916 was gepleit door C.B. Posthumus Meyjes senior, een verstandige architect voor wie elke vorm van radicalisme anathema was.¹⁹ De Meijer werd niet alleen gesteund, zoals Merkelbach in 1933 suggereerde, door Jan Gratama, die met recht reactionair genoemd kon worden. Ook W.M. Dudok, J.M. van Hardeveld en Albert Boeken steunden het beleid. Boeken had bedenkingen, want hij was zelfs lid geweest van 'de 8', maar in zijn ogen was er geen betere oplossing voor bouwen in de Amsterdamse binnenstad.²⁰ Van Hardeveld wordt door Fanelli genoemd als een architect van de Amsterdamse School, maar hij was zijn carrière begonnen met betonwoningen in Brussel en Rotterdam.²¹ Dudok maakte moderne architectuur, maar het modernisme was hem vreemd.

Een terugblik

Eind 1940 verscheen een reeks artikelen in het *Bouwkundig Weekblad* die terugkeek op het welstandsbeleid van de jaren dertig. Boeken beet de spits af, met 'Bouwen en restaureren in Oud-Amsterdam', op basis van een voordracht voor Archi-

tectura et Amicitia.²² De historische binnenstad vormde in zijn ogen een primair gegeven, dat leidend zou moeten zijn voor het beleid van de Schoonheidscommissie. Hij besteedde veel aandacht aan de stedenbouwkundige kwaliteit van de grachtengordel, die eeuwenlang veranderingen had kunnen absorberen zonder zijn karakter te verliezen. Maar de grens van het mogelijke was wel bereikt, nog meer bouwvolume zou onherstelbare schade aanrichten. En ook de resterende detaillering van het historische beeld mocht niet verder verschrallen, dat zou leiden tot "algeheelen ondergang van het stadsbeeld". Toch meende Boeken dat "het terugbrengen in een ouden verdwenen toestand" niet de juiste benadering was bij restauraties. Met name de achttiende-eeuwse roede-verdeling, het handelsmerk van A.A. Kok, achtte hij 'gekunsteld'.

Vervolgens werd het 'toppengesol' ter sprake gebracht. Boeken kwalificeerde de doorsnee nieuwbouw als volgt. "Hoogstens ontstaat iets dat op zijn best net het peil bereikt, dat het op grond van de welstandsbepaling niet meer geweerd kan worden: een neutraal geval, zonder in het oog loopende leelijkheid, net redelijk van kleur en verhouding, maar ook zonder iets positiefs". En hij moest bekennen dat het herplaatsen van een oude top, hoe verwerpelijk ook, toch tot

Afb. 5. Noordermarkt 37-40, 1936 (foto E. van Houten)

een beter resultaat leidde. “Om op hun manier bij te dragen tot het stadsschoon, en ook om af te zijn van het maken van het eenige gevelgedeelte, dat toch iets van vorm hebben moet, namelijk het bovengedeelte, nemen deze ontwerpers dikwijls hun toevlucht tot het aanbrengen van oude gevelbekroningen of geveltoppen afkomstig van gesloopte perceelen. Ja, zulk een oplossing is dan meestal op zichzelf iets beter te aanvaarden dan de houten bekroning of griezelig harde geveltoppen, tot welke zij op eigen kracht zouden zijn gekomen. Dat dit evenwel niet de oplossing van het inderdaad belangrijke vraagstuk van de vervanging van verouderde perceelen is, behoeft hier wel geen betoog”.

Van Hardeveld was het in grote lijnen eens met Boeken, maar in zijn nuchtere artikel werd de essentie van het probleem nog wat scherper geformuleerd. Naar zijn mening was de binnenstad als geheel een monument, een nationaal monument zelfs, de titel van het artikel gaf dat duidelijk aan: ‘Amsterdam als monument’.²³ In 1940 was die visie op de historische binnenstad nog niet gangbaar. In zijn commentaar op de gemeentelijke monumentenlijst had J.F. Slothouwer al gesuggereerd dat de grachtenwanden als geheel interessanter waren dan een aantal bijzondere grachtenhuizen.²⁴ Van Hardeveld ging nog een stap verder. Met de gemeentelijke monumentenverordening van 1926 en de omvangrijke *Voorloopige Lijst der*

Afb. 6. Noordermarkt 37-40, 1939. Geheel rechts het ontwerp van J.H. Scheerboom (foto E. van Houten)

Nederlandse Monumenten voor de Gemeente Amsterdam uit 1928 was er een begin van bescherming voor het werkelijk monumentale erfgoed in de binnenstad. “Niet de grote heerenhuizen”, stelde hij vast, “doch de kleinere en smalle woonhuizen baren dus, bij het behoud van Amsterdams oude stad de meeste zorg”.

Deze analyse leidde natuurlijk linea recta naar het werk van Van Houten. Van Hardeveld was zich terdege bewust van de kritiek op het ‘toppengesol’, maar hij was, nog meer dan Boeken, geneigd om de voordelen van deze noodoplossing te beklemtonen: “het toepassen van oude topgevels op een nieuwen of vernieuwde onderbouw heeft dus in ieder geval het voordeel, dat hiermee tot het behoud van dat levendige, pittoresque silhouet, en daarmee tot een integrerend bestanddeel van de sfeer der oude stad wordt bijgedragen”. Van de ‘onbevoegden’, stelde Van Hardeveld vast, kon redelijkerwijs niets verwacht worden, zodat het: “onder die omstandigheden van wijs beleid moge getuigen, om, inplaats van probeersels van bedenkelijk gehalte, menige fraaie authentieke hals- of klokgevel, of menige stijlvolle verhoogde kroonlijst, het ging bijna steeds om de betere voorbeelden, weer hun functies in het stadsbeeld te doen vervullen”.

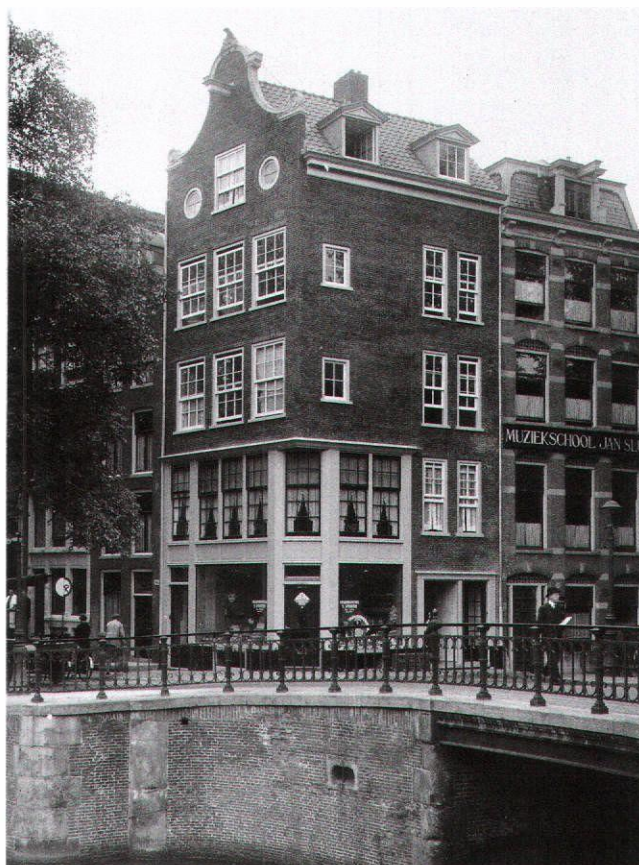
Anders dan Boeken maakte Van Hardeveld onderscheid tussen de ‘Van houten panden’: in zijn ogen waren er meer en

Afb. 7. Keizersgracht 464-Leidsegracht 29, ongedateerd (foto E. van Houten)

minder geslaagde voorbeelden. Leidsegracht 57 beschouwde hij als een goed voorbeeld, het blokje etagewoningen met drie oude toppen aan de Palmgracht kreeg geen voldoende. Het beeld van meerdere 'Van Houten panden' naast elkaar, zoals aan de Rozengracht en in de Rozenstraat, beviel hem evenmin. Ook zestig jaar later begrijpt de waarnemer nog heel goed wat hij bedoelde, al verschuift dit esthetisch oordeel langzaam naar architectuurhistorische waardering. Hetzelfde geldt voor de restauraties die bekritiseerd worden. Het artikel was geïllustreerd met vele duo afbeeldingen: oud en nieuw, waarbij de 'Van Houten panden' al dan niet moedwillig vermengd werden met restauraties. Soms zijn de verschillen moeilijk zichtbaar. "Intussen", aldus Van Hardeveld, "hoe- de men zich voor overdrijving".

Na zijn genuanceerde oordeel over de nieuwbouw in de Amsterdamse binnenstad kwam Van Hardeveld tot een opmerkelijke conclusie. Terwijl Boeken nog dacht dat architecten in staat zouden zijn om nieuwe luister toe te voegen aan de oude luister, pleitte hij voor een andere oplossing. "Misschien komt men met mij toch wel tot de overtuiging dat het gewenst is in het behoud van het stadsschoon van Amsterdam straffe maatregelen te nemen. Ik heb den indruk dat men te spoedig tot bouwvalligheid van een huis concludeert en tot sloopen overgaat". Kortom,

Afb. 8. Keizersgracht 464-Leidsegracht 29, foto E. van Houten, 1936 (foto E. van Houten)

de toekomst van de binnenstad was een opgave voor de monumentenzorg. Ongetwijfeld hebben vele lezers dit destijds geïnterpreteerd als een behoudzuchtige oplossing. Maar anno 2008 is wel duidelijk dat monumentenzorg onmiskenbaar deel uitmaakt van de moderne bouwkunst. De visie van de Commissie voor het Stadsschoon liep in veel opzichten vooruit op hedendaagse opvattingen. Met de ondergang van het modernisme is de hoop op nieuwe luister voorgoed vervlogen. De toekomstige opgave is gelegen in het hergebruik van oude gebouwen.

Van Hardeveld bouwde zelf in 1939 een nieuw kantoorgebouw in de binnenstad van Amsterdam: Keizersgracht 11-13 (afb. 9). Het ontwerp voegt zich rustig in de grachtenwand. Architectuurhistorici noemen dat, bij gebrek aan een betere term, historiserende architectuur. Maar het is gewoon een modern kantoorgebouw uit 1939. Wie de boeken van J.H.W. Leliman nog eens doorbladert, over het moderne landhuis en het stadswoonhuis, begint zich af te vragen of dat dan allemaal aangeduid moet worden als historiserende architectuur.²⁵ En ook Boeken, Van den Broek en Friedhoff gaven in 1956 met *Nederlandse Architectuur* een beeld van de twintigste eeuw waarin moderne architectuur nog heel gevarieerd was.²⁶ Deze belangrijke bronnen zijn alleen bij het antiquariaat ver-

Afb. 9. Keizersgracht 11-13 (foto Han van Gool, BMA Amsterdam)

krijgbaar en pittig geprijsd. Misschien wordt het tijd voor een nieuwe en ongeroetoucheerde architectuurgeschiedenis.

Noten

- 1 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978 [Firenze 1968].
- 2 M. Bock, 'Architectuur tussen Berlage en de Amsterdamse School', J. de Vries (red.), *Nederland 1913, een reconstructie van het culturele leven*, Amsterdam/Haarlem 1988, 117-131; V. van Rossem, 'De stad gebouwd. De oude binnenstad vernieuwd', M. Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*, Bussum 2000, 36-58.
- 3 'Omdat de vormen goed gekozen zijn', *Gemeentebled* 2 juni 1999, afd. 1, bijlage F.
- 4 *Het Gemeentelijk Monumentenproject Amsterdam Centrum. Gebouwd tussen 1850 en 1940*, Amsterdam 2007.
- 5 J. Veth, *Stedenschennis*, Amsterdam 1901.
- 6 V. van Rossem, 'Uitgewoond', J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 4, Amsterdam 2005, 20-29.
- 7 M. Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. de Kok', *Bulletin KNOB* 104(2005), 10-21.
- 8 'Stadsschoon', *Architectura* 19(1911), 88.
- 9 D. Baalman, *Architectenstand en welstand*, Amsterdam 1982, doctoraalscriptie Vrije Universiteit.
- 10 J.P. Mieras, 'Tentoonstelling van fotografien en teekeningen uit het werkarchief', *Bouwkundig Weekblad* 38(1917), 255-256.
- 11 B. Merkelbach, 'Het Nieuwe Bouwen en de schoonheidscommissies', *de 8 en Opbouw* 4(1933), 78-80.
- 12 Merkelbach 1933, 79.
- 13 A.J. van der Steur, 'Van het Hekelveld', *Bouwkundig Weekblad* 51(1930), 65-68.
- 14 E. van Houten, *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, Amsterdam 1942, Heemschutserie deel 14, 38.
- 15 K. Limperg, 'Monumentenzorg?', *de 8 en Opbouw* 4(1933), 71-71.
- 16 Van Houten 1942, 37.
- 17 De Van Houten versie uit 1922 is zeer zeldzaam. Een courante herdruk is: *Grachtenboek. Naar de oorspronkelijke tekeningen van Caspar Philips Jacobszoon. Te Amsterdam plusminus 1767. Geschied-Bouwkundige beschrijvingen door E. van Houten. Oudhoofdinspecteur van Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam*, Stadsdrukkerij van Amsterdam 1962.
- 18 G. van Arkel, *Architect te Amsterdam*, Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur, Bussum 1917; M. Brekelmans, 'Hollandse Renaissance als bron van de Nieuwe Kunst. Analyses van de gebouwen van G. van Arkel (1858-1918) en H.P. Berlage (1856-1934), architecten te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 88(1989), 22-41; C.P. Krabbe en J. Smit, 'Doeltreffende schoonheid. Adriaan Willem Weissman en Lizzy Cottage', *Bulletin KNOB* 106(2007), 179-200.
- 19 C.B. Posthumus Meyjes, 'Het typische karakter onzer oude steden en de taak der schoonheidscommissie', *Bouwkundig Weekblad* 37(1916), 249-251.
- 20 M.Bock e.a., *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur: Groep 32*, Den Haag 1983.
- 21 J.M. van Hardeveld, 'Ontwerp voor vier betonwoningen te Brussel', *Bouwkundig Weekblad* 43(1922), 409-411; A.H. Sweys, 'betonbouw te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 46(1925), 138-141.
- 22 A. Boeken, 'Bouwen en restaureren in Oud-Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 61(1940), 279-287.
- 23 J.M. van Hardeveld, 'Amsterdam als monument', *Bouwkundig Weekblad* 61(1940), 299-306.
- 24 D.F. Slothouwer, 'De lijst ingevolge de monumentenverordening van Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 56(1935), 213-217.
- 25 J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, *Het Moderne Landhuis in Nederland*, Den Haag 1916, tweede en vermeerderde druk 1917, derde herziene en veelvermeerderde druk bewerkt door K. Sluyterman en A.J. van der Steur 1922; J.H.W. Leliman, *Het Stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, Den Haag 1920, tweede herziene en veelvermeerderde druk, door A.J. van der Steur, 1924. De boeken van Leliman waren bij opdrachtgevers populair als voorbeeldenboeken. Zie: J.P. Mieras, 'Ontvangen boekwerken', *Bouwkundig Weekblad* 43(1922), 154.
- 26 A. Boeken e.a., *Nederlandse Architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956.

Met dank aan Geert van Nieuwstadt voor het archiefwerk. Bij het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van de scriptie *Hergebruik historisch bouw materiaal in Amsterdam* door Patrick Bosman, IGO/bouwkunde, Utrecht 2008.